

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 5 Issue 3 p. 223-240, May 2013

Karadağ'da Öteki Sorunu: Müslümanlar (1878-1913)* *Problem of Others in Montenegro: Muslims (1878-1913)*

Dr. Abidin Temizer
Balıkesir Üniversitesi- Balıkesir

Öz: Karadağ'daki Müslüman nüfus oranı, 1878 Berlin Antlaşması ve Balkan Savaşları ile sınırlarına kattığı topraklarda yaşayan Müslüman nüfus ile birlikte artmıştır. Bu durum Prenses Vladika Nikola'nın kurmak istediği millî bir devletin önünde engeldi. Zira karşısına çıkan Müslümanlar onun için öteki idi. Bu nedenle Nikola'nın öteki sorununu halletmesi gerekiyordu. Bunun da iki yolu vardı: Birincisi Müslümanları asimile etmek, ikincisi ise asimile edemiyorsa göçe zorlamak. Nikola her iki yöntemi de denemiştir. Müslümanların dinî eğitim almalarını yasaklamış, müftü tayinlerine ve müftülerin icraatlarına sık sık müdahale etmiş, Müslümanları Karadağ tabiiyetini kabule zorlamıştır. Bu politikaların doğal bir sonucu olarak ötekileştirilen Müslümanların büyük bir kısmı Karadağ'dan göç etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti her ne kadar duruma müdahale etmeye çalışsa da Karadağ hükümeti izlediği politikadan vazgeçmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Karadağ, Vladika Nikola, Müslüman Nüfus, Osmanlı, Göç, Öteki Sorunu

Abstract: This article examines the status of Muslims in Montenegro after its independence. As Montenegro expanded its borders with the Treaty of Berlin in 1878 and the Balkan Wars (1912-13), the size of the Muslim population in its lands increased. Prince Vladika Nikola viewed the Muslim population as an obstacle to his nation state. He regarded Muslims as "others" and aimed to address the problem in two ways: either through assimilation or forced migration. He prohibited Muslim religious education, interfered the actions of the Muftis and their appointments and forced Muslims to accept the Montenegrin nationality. As a result of these policies, a large number of Muslims were forced to migrate from Montenegro. The political and diplomatic interventions of the Ottoman Empire did not deter Montenegro from carrying out its policy to displace Montenegrin Muslims.

Key Words: Montenegro, Vladika Nikola, Muslims, Ottoman Empire, Migration

Giriş

1479'da Osmanlı hâkimiyetine giren Karadağ, 1878 yılında bağımsızlığını kazanmıştır. Osmanlı idaresi zamanında *Merkezî Karadağ* olarak tabir edilen *Eski Karadağ*'da İslamiyet çok fazla yayılmamıştır. 1479'dan 1878 yılına kadar geçen dönemde rivayet edilen birkaç toplu Müslüman katliamı dışında Karadağ'daki Müslüman nüfusuyla ilgili detaylı bilgiye sahip değiliz¹. Müslümanların Karadağ'da yaşadıkları sorunlar 19. yüzyılın sonlarında gündeme gelmeye başlamıştır. Bunda Karadağ'ın bağımsızlığını kazanması ve Vladika Nikola'nın izlediği politika etkili olmuştur. Aslında Nikola, Karadağ henüz bağımsızlığını kazanmadan evvel, Balkanlar'da dinî bakımdan en hoşgörülü lider olarak anılmaktadır. Onun,

* Bu makale, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Božidar Jezernik, *Vahşi Avrupa, Batı'da Balkan İmajı*, Küre Yayınları, İstanbul 2006, 121-122; John D. Treadway, *The Falcon The Eagle, Montenegro and Austria-Hungary, 1908-1914*, (Indiana West Lafayette: Purdue University Press, 1983), 7.

Haziran 1876'da yayımladığı “Hersek Halkına İlan” isimli bildirisini, bu hoşgörüsünün en önemli kanıtıdır.

Özgür Hersek'te özgürce yaşayacaksınız. Kanun burada herkes için aynı, herkes için âdil olacak. Dininizin kutsallığı kabul edilecek ve ona hiç kimse dokunmayacak. Bunu sizlere ben garanti ediyorum. Sizlerin dinine mensup olup da, benim adaletime size karşı sevgime şahit olan, memleketimin ve benim şahsımda her zaman kardeşlik bulan, yardım ve nişanlar alan, yüzlerce insana sesleniyorum. Siz ey Muhammediler! Sizleri, kanlarınızın aynı olduğu Hristiyan kardeşlerinize karşı silah kaldırmamaya davet ediyorum. Hristiyan kardeşlerinize, ortak düşmanımız olan Osmanlılara karşı mücadelelerinde yardım edemiyorsanız bile, en azından sakın bir şekilde yerlerinizde kalmaya davet ediyorum. Böyle davrandığımız takdirde canlarınız ve mallarınız her türlü tehdit ve saldırıya karşı güvende olacak. Aksi takdirde; yani barışı değil de savaşı tercih ederseniz, içimdeki üzüntüye rağmen size düşmana karşı gösterdiğim muameleyi uygulayacağım².

Nikola'nın bu hoşgörüsü bağımsızlık sonrası değişmiştir. Müslümanlara dinî, millî ve ekonomik konularda aşağıda değinilecek bir takım sıkıntılar çıkarmış ve birçok Müslüman'ın göç etmesine neden olmuştur. 1878 yılı ile yani Karadağ'ın bağımsızlığını kazandığı yıl ile başlayan sorunlar ve göçler Balkan Savaşlarının bittiği 1913 yılına kadar devam etmiştir.

Burada sorulması gereken ilk soru Nikola'nın 1878'den itibaren neden hoşgörüsünden vazgeçtiğidir. Bu soruya verilecek elbette birçok cevap vardır. Ancak bütün bunları da kapsayacak olan cevabı ancak tarihteki *öteki/ötekileştirme* sorununda bulmak mümkündür. Bağımsızlık öncesinde, 1860 yılında, Nikola, halkının neredeyse tamamına yakını Hristiyan olan bir coğrafyada lider olmuştu. Üstelik, Karadağ Osmanlı sınırları içerisinde yer aldığı için Karadağ'da yaşayan az sayıdaki Müslüman da aslî unsurdur. Bu dönemde Karadağ bağımsızlığını kazanma arzusundadır ve her türlü yol denenmektedir. Ancak bağımsızlık sonrasında kazanılan yeni topraklarla birlikte artan Müslüman nüfusu Nikola'nın kurmak istediği millî devlet anlayışına ters düşmektedir. Zira Nikola, Batı'nın Müslümanları *ötekileştirdiği* İngiltere'yle birlikte oryantalizmin³ temellerinin atıldığı Fransa'da eğitim görmüştür. Ülkesinde dönüp bağımsızlığını ilan edince de sınırlarının genişlemesiyle kendisinden olmayan bir topluluk ile karşılaşmıştır. Başka bir ifade ile Fransa'da sık sık duyduğu *öteki* ile yüzleşmiştir. Üstelik bu topluluk şarkiyatçıların *öteki* tabiri ettikleri Müslümanlardı. Nikola'nın önünde kurmak istediği millî devlete engel olabilecek bu sorunu ortadan kaldırmak için iki seçenek vardır. Birincisi, Müslümanları (Nikola için *ötekileri*) asimile etmek, ikincisi ise asimile edemiyorsa göçe zorlamak. Nikola 1878-1913 yılları arasında her iki seçeneğe de başvurarak amacına ulaşmaya çalışmıştır.

A. Öteki Kavramı Üzerine

Öteki en basit tanımıyla *benden/bizden* olmayandır. Türkçe'de kullanılan “öteki”, “öte” kelimesinden türemiştir ve “iki şeyden, konuşulmakta veya göz önünde tutulmakta olandan geride kalanı” olarak tanımlanmaktadır. Birçok anlama sahip olan “öte” ise “dört farklı şekilde tanımlanabilir. Öncelikle “konuşanın, temel olarak aldığı bir şeyden daha uzak olan yer veya şey”dir. Ayrıca “bir şeyin, arkadan gelen kısmı” ve “öbür yan” anlamlarına

² Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani...*, 14.

³ Selda Güner, “Oryantalizmin Ortaçağ Avrupasındaki Düşünsel Kökenleri: Batı'nın ‘Ötekileştirdiği’ Müslüman Doğu”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.25, S.1, (Haziran 2008), 57-73.

geldiği gibi; sıfat olarak da “konuşana göre uzakta olan”dır. Buna göre Türkçe’de, antropolojik manada “’biz’den olmayan insanlar” olarak isimlendirilen “öteki”, sıfat ya da zamir halleriyle de bu düşüncenin kültürel yönünü işaret etmektedir. Uzaklık, gerilik, arkadalık, bu kelimenin en önemli bileşenleridir ve beraberinde anlamsal olarak bir mesafeyi ifade etmektedir⁴. Konumuzu ilgilendiren *öteki*, antropolojik manada kullanılandır.

Öteki kimdir? sorusuna verilecek cevap ise zamana ve mekana göre değişebilmektedir. Tarih içerisinde Batı’nın *ötekisi* Doğu, Doğu’nun *ötekisi* Batı olmuştur. Müslüman’ın *ötekisi* Hristiyan, Hristiyan’ın *ötekisi* ise Müslüman olmuştur. Bir zamanlar Amerika’da beyaz ile zenciler birbirlerinin ötekileri olmuşlardır. Yine tarih boyunca kadın-erkek, fakir-zengin, güzel-çirkin birbirlerinin ötekisi olmuşlardır. Burada oluşturulmak istenen bir kimliktir. Ötekinin olmadığı bir toplumda kimlikten ve toplumsal gruplardan bahsedilemez. Öteki çatışmaya neden olduğu kadar, yaratıcılığın mekanizmalarını oluşturan özenmeye, yarışmaya, hatta olumlu işbirliğine de kaynaklık eder⁵. Birey veya toplum kendi kimliğini oluştururken ötekinden önce benzerlerinden faydalanır, bu da aynılıktan ve özdeşlikten kaynaklanır. Diğer taraftan gayri ihtiyari olarak aynı tanım içerisinde farklı olanların da farklı bir kimlikle tanımlandığını ve bu farklı kimliğin de ayrılık ve mütakabiliyetten, diğer bir tabirle bireyin kendini ötekine göre konumlandırmasından kaynaklandığı söylenebilir. Ötekinin kendi hakkındaki fikirlerini hesaba katan birey/toplum, kendi kimliğini ötekine göre inşa etmektedir. Siyasal kimliklerin inşası da benzer bir sürece göre şekillenir, öteki üzerinden, yani rakip ya da düşman üzerinden kendisini kurar. Siyasal ve toplumsal anlamda iki tür ötekinden söz edilebilir: Birincisi zaten bizden olmayan, bizimle aynı dili konuşmayan, aynı dinden olmayan, aynı gelecek kaygısını taşımayan kelimenin tam anlamıyla bize kökten yabancı olanlardır. İkinci tür öteki ise içimizden çıkardığımız, aslında bize yabancı olmayan, yani bizim ürettiğimiz ötekilerdir. Bir diğer tabirle bizim ya da bir siyasal/ideolojik merkezin ötekileştirdikleridir⁶.

Karadağ Prensi Nikola’nın 1878 yılından sonra uyguladığı ötekileştirme politikasına aşağıda değinilecektir ancak yukarıda ifade edilen iki tür öteki tanımı çerçevesinde kısaca bakmak gerekmektedir. Bu çerçevede Nikola’nın ötekileştirme hareketi tam manasıyla olmasa da aslında bahsi edilen iki tür öteki’ye dahil edilebilir. Birinci tür öteki, yani “bizden olmayan, bizimle aynı dili konuşmayan, aynı dinden olmayan, aynı gelecek kaygısını taşımayan yabancı” tanımı Nikola’nın Karadağ’daki Müslümanları ötekileştirmesini kapsamaktadır. Zira Karadağ’daki Müslümanların büyük bir kısmını oluşturan Boşnaklarla Hristiyan Karadağlılar aynı dili konuşmakla birlikte aynı dinden değillerdir. Muhtemelen de aynı gelecek kaygısını taşımamaktadırlar. Bir grup elindekini muhafaza etmeye çalışırken diğer grup muhafaza edilene sahip olmak istemektedir. İkinci tür öteki, yani “içimizden çıkardığımız, aslında bize yabancı olmayan, yani bizim ürettiğimiz öteki” tanımı da Nikola’nın ötekileştirme politikasına uymaktadır. Aynı coğrafyada yaşayan aynı dili konuşan insanlar ancak siyasal/ideolojik merkezin ötekileştirdiği kadar farklı olabilir.

B. Bağımsızlık Sonrası Karadağ’daki Müslümanlar ve Yaşanan Sorunlar

Bağımsızlık sonrasında, Nikola’nın başlangıçtaki tüm iyi niyet gösterilerine karşın, ülke sınırları içinde kalan Müslümanlar ciddi sorunlarla karşılaşmışlardır. Eğitim sorunları,

⁴ Z. Nilüfer Nahya, “İmgeler ve Ötekileştirme”, *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.1, (2011), 29.

⁵ İlhan Tekeli, “Tarih Yazıcılığı ve Öteki Kavramı Üzerine Düşünceler”, *Tarih Eğitimi ve Tarihte “Öteki” Sorunu*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1998), 2.

⁶ Abdullah Temizkan, “Türk Tarihinde Meşrutiyetin Kaynağı ve Öteki Sorunu”, *Türk Yurdu*, 7. Devre, Cilt 31, S.289, (Ankara: Eylül 2011), 260.

tabiiyet meselesi ve dinî sorunlar 1878 yılından sonra Karadağ'da Müslümanların sık sık karşılaştıkları sorunlar olmuştur. Bu sorunlar Müslümanların göçlerine neden olurken, Prens Nikola, Berlin Antlaşması'ndan sonra çeşitli nedenlerle göç eden Müslümanlara geri dönmeleri için çağrıda bulunmuş, Berlin Antlaşması'nda Müslümanlara verilen her türlü haklardan özgürce faydalanacaklarını, onların her türlü haklarının kendisi tarafından korunacağını ve güvenliklerinin sağlanacağını bildirmiştir⁷. Ancak buna rağmen ne Müslüman göçleri durmuş ne de göç edenler geri dönmüştür. Çünkü Nikola'nın 1878'den itibaren uyguladığı asimilasyon politikası her şeye rağmen devam ediyordu.

1. Eğitim Meselesi

Karadağ Müslümanlarının eğitimleri, Karadağ'da sorun olan konuların başında gelmektedir. Bu sorunu temelinde Karadağ'daki eğitim imkânlarının gerçekten kısıtlı olması ve Karadağ hükümetinin millî bir devlet kurmak istemesi yatmaktadır. Karadağ Prensi Nikola başa geçtiğinde Karadağ'daki okullaşma oranı yok denecek kadar azdır. Bu durum Karadağ'da halk arasında “okumak, papazların görevidir” anlayışının yayılmasında etkili olmuştur. Nikola, tüm ülkeye yayılacak bir okullaşma hamlesi başlatmış ve bunun neticesinde Karadağ'da 80 civarında ilkokul yaptırmıştır. Fakat Nikola'nın bütün çabalarına rağmen ülkedeki okullar eğitim ihtiyacını karşılamaktan uzak kalmıştır⁸.

Karadağ'da okulların yetersiz olması hem Hristiyan hem de Müslüman çocuklarının eğitimini olumsuz etkilemiştir. Buna ilaveten Prens Nikola'nın millî bir devlet kurmak istemesi de Müslümanların Hristiyanlara göre daha fazla etkilenmesine neden olmuştur. Nikola içindeki ötekiyi yok etmek için 1879 yılında bir ilköğretim kanunu çıkarmıştır. Bu kanuna göre tüm çocuklar devlet okullarına gitmek zorundaydılar. Ayrıca *millî bir devlet*⁹ kurmanın bir gereği olarak, Müslümanların okulda almaları gereken dinî eğitim Nikola tarafından yasaklanmış ve derslerin Hristiyan öğretmenler tarafından ve Karadağ dilinde verilmesi zorunluluğu getirilmiştir. Ancak Müslüman çocuklar Karadağ hükümetinin denetiminde olan okullara gitmek ve Hristiyan öğretmenlerden ders almak istemediler¹⁰.

Karadağ'da eğitim konusunda yaşanan bu gelişmeler karşısında öteki görülen ve asimile edilemeyen Müslümanlar çareyi göç etmekte aramışlardır. Örneğin Ülgün'de benzer bir sıkıntı ile karşılaşan Müslüman gençler göç etmek istediklerini belirtmişlerdir. Bu durumu haber alan Prens Nikola, çocukların okula devam etmelerini istemiş ve yayınladığı bildiriye bundan böyle derslerin Müslüman öğretmenler tarafından verileceğini ve İslâm dininin kurallarına aykırı bir durumun olmayacağını belirtmiştir. Nikola'nın bu girişimi, eğitim nedeniyle yapılacak olan göçleri kısmen de olsa engellemiştir¹¹. Ancak millî bir devlet kurma fikrinde olan Karadağ hükümeti Müslüman okullarına, özellikle dinî dersler konusunda bundan sonra da sık sık müdahale etmeye devam etmiştir¹².

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *HR, SYS*, 839/2, Tarih: 17/N/1300 (21 Ağustos 1883).

⁸ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, (TTK: Ankara 2012), 226.

⁹ Nikola'nın kurmak istediği millî devlet herkesin “*ben Karadağlıyım*” dediği bir devlettir. Ancak Müslümanlar buna ayak uydurmayacaklardır. Dolayısıyla Nikola'nın inşa etmek istediği millî devlete engel unsur Müslümanlar olmuştur. Bu nedenle Nikola Müslümanlar üzerinde baskı uygulamıştır. Nikola'nın bu hareketi her ne kadar millî devlet anlayışına ters düşüyor görünse de (zira millî devlet laik olur), aslında millî devlete karşı bir engel yok edilmek amaçlanmıştır.

¹⁰ Bajro Agović, *Od Mekteba Do Medrese*, Mešihat Islamske Zajednice u Crnoj Gori, (Podgorica 2012), 70.

¹¹ BOA, *İMMS*, 93/3916, Tarih: 03/Z/1304 (22 Ağustos 1887).

¹² BOA, *DH. MKT*, 2893/87, Tarih: 20/B/1327 (07 Ağustos 1909).

Karadağ'da yukarıda bahsi edilen eğitim sorunlarının doğal bir sonucu olarak hem Müslüman hem de Hristiyan çocuklar yurtdışına eğitim almak üzere göç etmişlerdir. Pek çok Karadağlı Müslüman eğitimlerini tamamlamak üzere, İstanbul, İzmir ve Selanik'e gitti. Böyle bir imkânı bulamayan öğrenciler ise Karadağ'da ün yapmış hoca ya da âlimlerden özel ders aldılar¹³. Başka bir ifade ile Müslümanlar tarafından özel okullar açılmıştır. Ancak Karadağ hükümeti, uyguladığı millî eğitim politikasının bir gereği olarak söz konusu özel ders veya okullara yasaklama getirmiş, açılan özel okulları da kapatmıştır¹⁴.

2. Tabiiyet Meselesi

Osmanlı terminolojisinde uyrukluk ve vatandaşlık kavramlarının yerine kullanılan tabiiyet, kişinin bir devlete bağlılığını ifade eder. Osmanlı Devleti, İslamî devlet geleneğinin bir devamı olarak halkını Müslüman ve gayrimüslim olarak ikiye ayırıyordu. Üstelik Osmanlı sınırları dışında yaşadıkları halde Müslümanlar, “*Zillüllahi fil-arz*” ünvanının gereği olarak Osmanlı padişahının yani halifenin himayesi altındaydılar. Gayrimüslimler ise Osmanlı topraklarında yaşadıkları sürece *zimmi* ve *müstemen* olarak tanımlanırlardı. Ancak özellikle 1648'de imzalanan Westfalya Antlaşması sonrasında başlayan ve Fransız İhtilali'yle hızlanan ulus-devletlerin kurulması sürecinde devletler yeni uyrukluk tanımları yapmak zorunda kalmıştı. Ulaşım ve iletişim sektörlerindeki gelişmeler, dünya çapında artan ticaret hacmi de tabiiyet algısı ve hukukundaki gelişmeleri tetikleyen diğer önemli sebeplerdi¹⁵.

Fransa, İngiltere, ABD gibi devletler 18. yüzyılın sonlarından itibaren modern anlamda uyruklarını tanımladıkları tabiiyet kanunlarını yürürlüğe koydular. Osmanlı Devleti ise uzun süre Avrupaî tarzda bir düzenleme yapmadı. Ancak diğer devletlerle yaşadığı tabiiyet sorunlarını da çözemedi. Üstelik kendisinden ayrılıp, bağımsız devlet oluşturan Rumlar gibi gayrimüslim unsurlarının yabancı devletlerin tabiiyeti iddialarıyla sık sık karşılaşıyordu. Nihayet 1869 yılında, 1851 tarihli Fransız Vatandaşlık Kanunu örnek alınarak, İslam dünyasındaki ilk seküler vatandaşlık kanunu yürürlüğe konuldu. Böylece dinî referanslarla çözülemeyen tabiiyet sorunları 1869 tarihli Osmanlı Tabiiyet Kanunu ile çözülmeye çalışılacaktı¹⁶.

Karadağ ile Osmanlı Devleti arasındaki tabiiyet meselesi büyük oranda 93 Harbi ile başlamıştır. Osmanlı topraklarında yaşayan Karadağ taraftarı Hristiyanlar ile Karadağ sınırları dâhilinde kalan Müslümanların tabiiyetleri tartışma konusu olmuştur. Bağımsız Karadağ topraklarında kalan sekiz bin civarında Müslüman Padişah'a bağlılıklarını bildirmişti¹⁷. Oysa Prens Nikola, Müslümanların tepkisine rağmen, Karadağ tabiiyetinde oldukları gerekçesiyle Müslümanlardan askerlik yapmalarını ve çocuklarını devlet okullarında Karadağ lisanıyla okutmalarını istiyordu¹⁸. Ancak Müslümanlar, *Hristiyan bir devlette askerlik yapmayacaklarını* belirterek bu isteğe karşı gelmişlerdir. Yaşanan gerginlik başta Podgorica sakinleri olmak üzere¹⁹ pek çok Müslüman'ın göç etmesine neden olmuştur²⁰. Tepki gösterip

¹³ Aleksandr Popovic, *Balkanlarda İslam*, Çeviren: Komisyon, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 213.

¹⁴ Agović, *Od Mekteba...*, 70–71.

¹⁵ İbrahim Serbestoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Samsun 2010), 1–49.

¹⁶ İbrahim Serbestoğlu, “Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu”, *OTAM*, S.29, (Bahar 2011), 193–214.

¹⁷ BOA, *Y.PRK. EŞA*, 4/31, Tarih: 09/N/1301 (02 Temmuz 1884).

¹⁸ BOA, *Y.PRK. EŞA*, 4/38, 23/L/1301 (15 Ağustos 1884); BOA, *DH. MKT*, 2893/87, Tarih: 20/B/1327 (07 Ağustos 1909).

¹⁹ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler*, C.II, (TTK: Ankara 1989), 232.

Karadağ'dan göç etmek zorunda kalan Müslümanlara rağmen kimi Podgoricalı Müslümanlar Nikola'nın çağrısına uymuş ve Karadağ üniforması altında askerlik hizmetlerini görmüşlerdir. Prens Nikola, Karadağ ordusuna katılan Podgorica Müslümanlarının *yiğitlik ve yüreklilik* örneği gösterdiklerini söyleyerek, onları övmüştür²¹.

Karadağ hükümetinin asıl sorunu "tabiiyet" konusu değildi. İstraniçe köyünde yaşananlar Karadağ hükümetinin Müslümanlardan arındırılmış bir Karadağ hedefinin açık bir delili gibidir. Karadağlılar bu hedefleri için 93 Harbi'nden sonra Podihke ve Kolaşin-i Bâlâ kasabası arasında bulunan İstisariçe köyüne saldırdılar. Oysaki İstisariçe halkı göç etmek yerine Karadağ tabiiyetini tercih etmişti. Karadağlı komutan Mikro Poviç, köy halkını toplayarak, onlardan Karadağ'ın adet ve kanunlarına uymalarını istedi. Eğer köylüler kendilerinden istenilenleri yaparlarsa ibadetlerinde serbest olabileceklerdi. İstisariçe halkı bu teklifi kabul etmeyerek Kolaşin, Akova ve Tergovişte kazalarına göç ettiler²². İşte bu göçe zorlama girişimleri, Karadağlıların aslında Müslümanların tabiiyetiyle ilgilenmekten öte onların emlaklarına el koyma istekleri olarak yorumlanmıştı.

Bu olumsuz gelişmelere rağmen Nikola Müslümanları tam olarak karşısına almak da istemiyordu. Bunda Nikola'nın Müslümanların hamiliğini üstlenen II. Abdülhamid'le gelişen dostluğunun etkisinin olduğu söylenebilir. Prens Nikola'nın, Müslümanlara okul açma hakkı tanınması, müftü bulundurma, Osmanlı Devleti'ne Bar-Ülgün ve Podgorica'da konsolosluk açma izni vermesi gibi girişimleri Müslümanların bir kısmının Karadağ'a adapte olmasını sağlamıştır. Adaptasyon sorununun çözülmesi ile birlikte Müslümanlar, nüfusça yoğun oldukları mahallerde idari görevler almaya başladılar. Örneğin Zeta kazasının kaymakamı Hristiyan iken yardımcısı Müslüman'dır. Müslüman nüfusun ezici çoğunlukta olduğu Bar ve Ülgün'de kaymakamlar Müslüman iken yardımcıları ise Hristiyan'dır²³.

İki ülke arasında yaşanan tabiiyet sorununda 93 Harbinden sonra hükümetlerin takındığı tutum belirleyici unsur olmuştur. Osmanlı Devleti, kendi tabiiyetine geçecek olan Karadağlılara birçok imkân tanımıştır. Örneğin, Drobniak köyü halkı, Karadağ tabiiyetini kabul etmeyerek Osmanlı tabiiyetine girdiğinden kendilerine vergi indrimi uygulanmış ve içlerinde asker bakayası olanlar affedilmiştir²⁴. Bunun haricinde Osmanlı tabiiyetine giren kimi Karadağlılara ev verilmiş, kimilerine de iş imkânı sağlanmıştır. Osmanlı tabiiyetine geçen Karadağlı Mihal Sadoviç, jandarma mülazımlığına atanmış ve Beyoğlu Mutasarrıflığı'nda istihdam edilmiştir²⁵. Osmanlı hükümeti, Osmanlı tabiiyetine geçenlerin dilediklerinde memleketlerindeki ev ve arsalarının satışları konusunda kendilerine yardımcı olacaklarını²⁶, kendi hükümetlerinden izinsiz Osmanlı tabiiyetine geçenlerin de kabul edileceğini belirtmiştir²⁷. Ancak, Osmanlı Devleti kendi tabiiyetine geçen herkese ev veya iş gibi imkânlar vermek zorunda olmadığını zaman zaman beyan etmekten de geri kalmamıştır²⁸.

²⁰ Bkz. Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1913)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Samsun 2007), 73; BOA, *DH. MKT*, 2893/87, Tarih: 20/B/1327 (07 Ağustos 1909).

²¹ BOA, *Y.MTV*, 140/30, Tarih: 03/Za/1313 (16 Nisan 1896).

²² BOA, *Y. PRK. ASK*, 32/37, Tarih: 26/B/1303 (30 Nisan 1886).

²³ Mehmet Subhi, *Karadağ ve Ordusu, Karadağ'ın Ahvâl-i Tarihiye ve Coğrafyasıyla Kuvve-i Askeriyesinden Bahistir*, (Konstantiniyye: Kütüphane-i İslam ve Askeri, 1317), 26-29.

²⁴ BOA, *İ. MVL*, 541/24280, Tarih: 23/Ca/1282 (13 Ekim 1865).

²⁵ BOA, *İ. HUS*, 66/1316/Ra117, Tarih: 30/Ra/1316 (18 Ağustos 1898).

²⁶ BOA, *BEO*, 2890/216716, Tarih: 23/C/1324 (14 Ağustos 1906).

²⁷ BOA, *DH. MB. HPS. M*, 7/71, Tarih: 30/Z/1330 (10 Aralık 1912).

²⁸ BOA, *BEO*, 856/64199, 18/Ca/1314 (25 Ekim 1896).

Suç işleyen bazı Osmanlı tebaası, kanunlardan kaçmak için Karadağ tabiiyetine geçiyordu. Ancak Osmanlı Devleti, bu yola başvuranların yeni tabiiyetlerini kabul etmediği gibi işledikleri suçun cezasını vermekten de geri durmuyordu. Örneğin, Ali Bey, İşkodra Sandık Emini iken zimmetine para geçirmiş ve akabinde Karadağ tabiiyetine geçmiştir. Bu durumda Osmanlı Devleti, Ali Bey'i görevinden alarak beş yıl kalebentlik cezasına çarptırmış ve zimmetine geçirdiği meblağın iki katının tahsilini kararlaştırmıştır²⁹.

Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında yaşanan tabiiyet sorununun bir diğer boyutu da Karadağlı işçilerdir. Osmanlı topraklarında çalışan Karadağlılardan bazıları işlerini kaybetmemek için Osmanlı tabiiyetine geçmiştir. Hicaz Demiryolu yapımında çalışan Karadağlı Markoviç Emilyo, işini kaybetmemek için tabiiyet değiştiren Karadağlılara bir örnektir³⁰.

3. Dinî Sorunlar

Karadağ Müslümanlarının karşılaştıkları önemli sorunlardan biri de dinî konularda olmuştur. Dinî konuda yaşanan sorunların temelinde Karadağ hükümetinin millî bir devlet kurmak istemesi ve Müslümanları da bir şekilde ya buna adapte etmek ya da göçe zorlamak istemesi yatmaktadır. 93 Harbi'nden sonra ortaya atılan ilk iddia Müslümanların vaftiz edileceği ve herkese kalpak giyme mecburiyeti getirileceğiydi. Bu iddiayı Prens Nikola kabul etmediyse de İşpozi ve Podgorica halkının Karadağ'a, terk edildikten iki gün sonra göç etmelerine neden olmuştur. Podgorica'dan 3 Harbi'nden hemen sonra 600 aile İstanbul'a göç etmiştir³¹. Balkan Savaşlarına kadar süren dinî baskılar, savaş esnasında da devam etmiş ve birçok Müslüman'ın göç etmesine neden olmuştur. Plav ve Gusine'deki Müslüman nüfus 1913 yılında yaşanan kanlı olaylar ve baskılarla Hristiyanlaştırma teşebbüslerinin ardından toplu olarak göç etmeye başlamıştır. Bazı kayıtlara göre 1914 yılı Haziran ve Temmuz aylarında bu iki bölgeden 1.500 kişiden oluşan 128 hane Türkiye'ye göç etmiştir. Yine Taşlıca yöresinden 340 aile, Şahoviçi yöresinden 453 kişi göç etmiştir³².

Osmanlı Devleti'nin bölgeden ayrılmasından sonra Karadağ sınırlarında kalan Müslümanlar ibadet ve dinî kaideleri öğrenme konusunda sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Karadağ Müslümanlarının İslâm dininin gereklerini yerine getirme ve ibadet esaslarını doğru bir şekilde öğrenme imkânları olmadığı için bazı yanlışlıklar yapılmıştır. Hem bunu önlemek hem de Karadağ, Romanya, Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'da bulunan Müslümanların ibadet esaslarının herkesin anlayabileceği tarzda açık bir şekilde tanzim edilmesi, zamana göre tadilatı ve tashih edilmesi ile ilgili Şeyhülislam tarafından bir tâlimat kaleme alınmıştır. İslâm'ın beş şartı madde madde açıklanarak bölge Müslümanlarının anlayacağı şekilde

²⁹ BOA, *DH. MKT*, 1487/59, Tarih: 08/C/1305 (20 Şubat 1888); BOA, *ŞD*, 310/27, Tarih: 20/L/1303 (22 Temmuz 1886); BOA, *DH. MKT*, 1384/76, Tarih: 16/Ra/1304 (12 Aralık 1886).

³⁰ BOA, *DH. EUM. ECB*, 16/18, Tarih: 21/C/1336 (03 Nisan 1918). Osmanlı Devleti'ne iş amacıyla göç eden Karadağlı işçiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Uğur Özcan, "Sultan Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devletinde Yabancı İşçiler: Karadağlılar", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, Balkanlar Özel Sayısı, (2012/2): 83-107.

³¹ Şimşir, age, 156-157.

³² Şerbo Rastoder, "Karadağ'dan Müslüman Göçleri, 1878'den Günümüze Kısa Bir Tarih Denemesi", *Muhacirlerin İzinde, Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Editör: Mirze Mehmet Zorbay, (Ankara: Lotus Yayınları, 2004), 92.

yazılmıştır³³. Osmanlı Devleti'nin Karadağ'daki Müslümanların haklarını savunmasının bir sorucu olarak Şeyhülislam'ın böyle bir talimatı kaleme aldığı söylenebilir.

4. Müftü Tayini

Karadağlı Müslümanlar, bilhassa çocukların dinî eğitimleri için, bir an evvel müftü tayininin yapılmasını talep etmişlerdir. Bu isteğin karşılanması aynı zamanda Berlin Antlaşması'nın 30. maddesinin bir gereğiydi. Buna göre Müslümanlar gayrimenkul üzerinde mülkiyet edinme ve dini işlerinin yürütülmesi için bir Diyanet İşleri Müdürlüğü'nü kurma hakkına sahiptiler³⁴. Berlin Antlaşması'ndan sonra Karadağ hükümeti ile Osmanlı hükümeti, Şeyhülislam'ın bir müftüyü Karadağ'daki Müslüman cemaatinin manevi lideri olarak ataması konusunda anlaşmışlardır³⁵. Karadağ'da Diyanet İşleri Müdürlüğü kurulduktan sonra Ülgünlü Salih Huli Efendi ilk müftü olarak atanmıştır. İstanbul'daki Seyhülislam'ın onayı ile Prens Nikola tarafından atanan Salih Huli Efendi'ye İslam şeriatı gereğince yargılama yetkisi de verilmiştir. Salih Huli Efendi, müftülük merkezi olarak Ülgün'ü seçmiştir³⁶.

Salih Huli Efendi, 28 yıllık hizmetten sonra Prens Nikola ile bir takım anlaşmazlıklar yaşadığı için azledilmiştir³⁷. Prens Nikola, Karadağ Müftüsü Salih Huli Efendi'yi azlettikten sonra yerine Prizren'de müftülük yapmış ve Karadağ'a iltica etmiş olan Ömer Efendi'yi getirmek istemiştir. Müftülerin azl ve tayininin, Karadağlı Müslümanların bağlılıklarını bildirdiği II. Abdülhamid'e ait olduğu kendisine hatırlatılınca bundan vazgeçmiştir. Atanacak müftünün Osmanlı Padişahının güvenini kazanmış, dinî ehliyete sahip, Karadağ, Boşnak ve Arnavut lisanına âşina kişilerden olması gerekmektedir. Fakat Karadağ Prens, müftünün Arnavutlar arasından olmamasını, Karadağ lisanını bilsin ya da bilmesin, başka bir kavimden müftü tayin edilmesini, gerekirse kendisinin Müslüman bir tercüman atayabileceğini söylemiştir. Sonuçta Hasan İsmet Efendi Karadağ'ın ikinci müftüsü olarak atanmış ve sorun kısa bir süre için çözülmüştür³⁸.

Hasan İsmet Efendi'nin 1889'da istifa etmesinin ardından³⁹, üçüncü müftü olarak bir Pomak olan Tikveşli Mustafa Hilmi atanmıştır. Tikveşlija göreve başladıktan hemen sonra Karadağ hükümetine, Podgorica, Bar ve Ülgün'e birer kadı atanmasını önermiştir. Karadağ hükümeti, Tikveşli Mustafa Hilmi'nin önerdiği isimleri kadı olarak ilgili yerlere atamıştır. Aslında Karadağ hükümeti, görünürde Müslüman cemaatinin işine pek karışmıyordu. Tek yaptığı önerilen kişileri kadı olarak atamak ve bunların maaşını ödemektir. Karadağ'da görev yapan diğer dini görevlilerin maaşları vakıflar ve mahalli cemaatler tarafından ödenmekteydi⁴⁰.

³³ Yunanistan ve Romanya ve Sırbıye ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemaat-i İslamiyye'nin Hususat-ı Mezhebiyeleri Hakkında Canib-i Şeyhülislamiyeden Kaleme Alınan Talimattur, (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1302); BOA, İ.MMS, 80/3470 Tarih: 28/N /1302 (11 Temmuz 1885).

³⁴ Bajro Agović, *İslamska Zajednica u Crnoj Gori*, (Podgorica 2007), 177; Nuray Bozbora, "Arnavutların Kökeni", *Balkanlar El Kitabı*, C. 1: Tarih, (Ankara: Karam Yayınları, 2006): 194.

³⁵ Ahmed Tefik, *Karadağ Coğrafyası*, (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1329), 18; Šerbo Rastoder, "A Short Review of The History of Montenegro", *Montenegro in Transition*, Ed.: Florian Bieber, (Nomos: Baden-Baden 2003): 124.

³⁶ Agović, *İslamska Zajednica...*, s.196.

³⁷ BOA, HR. HMS. İŞO, 154/1.

³⁸ Özcan, *age*, 213.

³⁹ BOA, HR. TO, 47/143; Tarih: 14/Ş/1306 (15 Nisan 1889).

⁴⁰ Popovic, *age*, 212.

Prens Nikola, Karadağ Müslümanlarının gönlünü kazanmak için Müftü Mustafa Hilmi Efendi'ye Danilo nişanı vermiştir⁴¹. Karadağ Müftüsü'nün maaşının yarısını Karadağ Devleti verirken, diğer yarısını da Osmanlı Devleti üstlenmiştir⁴². Müftü Mustafa Hilmi, iyi başlayan ilişkileri devam ettirme konusunda sıkıntı yaşamıştır. Örneğin Nikola, müftülüğün merkezinin Ülgün'den Podgorica'ya alınmasını istemiştir. Bunun üzerine Mustafa Hilmi Efendi müftülük merkezini Podgorica'ya almıştır⁴³. Ancak ilerleyen zamanda Karadağ hükümetinin din işlerine karışmada sınırı aştığını düşünen Mustafa Hilmi Efendi, 1908'de üç aylık bir izin alarak İstanbul'a gitmiş, ardından da istifa etmiştir⁴⁴. Mustafa Hilmi'den sonra yerine Planika Naibi Mehmed Murad Efendi atandıysa da, Karadağ hükümeti, Karadağ vatandaşı olmadığı gerekçesiyle kendisine karşı çıkmıştır⁴⁵. Nihayet 17 Nisan 1912'de Mustafa Karadžaviç, Kral Nikola tarafından müftü olarak atanmıştır⁴⁶. Mustafa Karadžaviç vazifesine 20 Haziran 1912'de başlamış ve ilk iş olarak da müftülük merkezini Podgorica'dan Bar'a taşımıştır⁴⁷.

5. Şehbender Atanması

Prens Nikola, Müslümanların hukukunu korumak amacıyla Osmanlı Devleti'nin Bar, Ülgün ve Podgorica'da şehbender bulundurmasını kabul etmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti Podgorica'da 1888–1912 yılları arasında toplamda 13 şehbender; Bar Ülgün'de ise 1888–1913 yılları arasında toplam 9 şehbender görevlendirmiştir⁴⁸. Aşağıdaki tablolarda söz konusu şehbenderlerin isim ve görev süreleri belirtilmiştir:

Tablo I: Osmanlı Devleti'nin Podgorica Şehbenderleri⁴⁹

Şehbender	Göreve Başlama	Görevin Bitimi
Aleksandr Efendi	15 Şubat 1888	Haziran 1888
Resul Bey	Haziran 1888	1 Ağustos 1889
Gregor Efendi	1 Ağustos 1889	23 Temmuz 1891
Ahmed Bey	23 Temmuz 1891'de atandı ancak başlamadan azledildi	
Salih Sabri Bey	7 Eylül 1892	8 Şubat 1895
Kirkor Efendi	8 Şubat 1895	11 Mart 1897
Mehmed Ali Bey	Haziran 1896- Görevine başlayamadan Petras Şehbenderliğine atandı	
Hayri Bey	11 Mart 1897	6 Mayıs 1899
Necib Bey	6 Mayıs 1899	3 Şubat 1901
Ragib Bey	3 Şubat 1901	?
Kostaki Petropulo Efendi	29 Mayıs 1906	28.10.1907
Serkiz Efendi	31 Ekim 1907	Temmuz 1910

⁴¹ BOA, *İ.TAL*, 113/1315/M-077, Tarih:21/M/1315 (21 Haziran 1897).

⁴² Ahmet Tevfik, *age*, 18.

⁴³ Agović, *İslamska Zajednica...*, s.196.

⁴⁴ Popovic, *age*,213; Agović, *İslamska Zajednica...*, s.196.

⁴⁵ BOA, *HR. HMS. İŞO*, 154/1.

⁴⁶ Popovic, *age*, 213; Agović, *İslamska Zajednica...*, s.196.

⁴⁷ Agović, *İslamska Zajednica...*, s.197.

⁴⁸ Uğur Özcan-Abidin Temizer, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Karadağ'da Türk Büyükelçileri ve Konsolosları (The Turkish Ambassadors And Consuls In Montenegro From The Ottoman Empire To Republic)*, İngilizce Tercüme: Nihan Eyüboğlu, (Ankara: Öncü Kitap, 2012), 86, 89.

⁴⁹ Özcan-Temizer, *age*, 86.

Nafilyan Efendi	Temmuz 1910	Kasım 1912
-----------------	-------------	------------

Tablo II: Osmanlı Devleti'nin Bar-Ülgün Şehbenderleri⁵⁰

Şehbender	Göreve Başlama	Görevin Bitimi
Fevzi Bey	30 Mart 1888	31 Aralık 1892
Serkiz Efendi	31 Aralık 1892	27 Temmuz 1896
Rasim Efendi	27 Temmuz 1896	?
Maksim Bey	?	?
Hayri Bey	16 Kasım 1899	1 Ocak 1900
Serkiz Efendi (İkinci Defa)	9 Ocak 1900	31 Ekim 1907
Kirkor Efendi	31 Ekim 1907	09 Kasım 1909
Hüseyin Bey	09 Kasım 1909	12 Temmuz 1911
Namık Bey (Vekâleten)	12 Temmuz 1911	8 Temmuz 1913

C. Müslümanlarla Hristiyanlar Arasında Çatışmalar

Karadağ sınır kentlerinde yaşayan Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında sık sık çatışmalar yaşanmıştır. Bunlardan biri Berane olayıdır. Berane, jeopolitik ve sosyal açıdan Karadağ-Osmanlı ilişkilerinde önemli bir yer tutmaktadır⁵¹. Beraneli Hristiyanlar, Karadağ hükümeti tarafından silah ve cephane dağıtılarak şımartılmış⁵² ve isyana teşvik edilmişlerdir. Üstelik topraklarının bir kısmı Karadağ sınırları dâhilinde bulunduğu için silah tedarik etmekte zorluk çekmemişlerdir⁵³. Karadağ hükümetinin, Berane'deki Hristiyanları Karadağ'a çağırarak Osmanlı hükümeti aleyhinde bir takım telkinlerde bulunup tâlim ve terbiyeden geçirdikleri de iddia edilmiştir⁵⁴. Öyle ki, Berane adeta Karadağ'a bağlı bir yer hâline gelmiştir. Bölgedeki Hristiyan halk, davalarını Karadağ mahkemelerinde görmeye ve hatta vergilerini Karadağ'a vermeye başlamışlardır⁵⁵. 1886 yılında ise salgın hastalığı bahane eden Karadağlılar, Tahdid-i Hudud Komisyonu'nunca Berane kazasından sayılan 5 köyü istila etmek istemişlerdir⁵⁶. Tahdid-i Hudud Komisyonu Berane'den çekildikten sonra Karadağ hükümeti, Müslümanlarla Hristiyanları karşı karşıya getirmek için vakit geçirmeden harekete geçmiştir. Bu amaçla özellikle sınıra yakın yerlerde oturan Beraneli Hristiyanlara tekrar silah dağıtmaya başlamışlardır⁵⁷.

Hristiyan-Müslüman çatışmasının yaşandığı bir diğer yer, Kolaşin'dir. Söz konusu çatışma, bir hırsızlık olayı bahane edilerek 1905 yılı Haziran ayında meydana gelmiştir. Bu çatışmalarda 30-40 kadar Müslüman köyü yakılmış ve Müslümanların hayvanları Hristiyan Karadağlılar tarafından gasp edilmiştir. Osmanlı Devleti hem Müslüman halkı yatıştırmak hem

⁵⁰Özcan-Temizler, age, 86, 89.

⁵¹BOA, *DH. MKT*, 1505/103, Tarih:20/Ş /1305 (01, Mayıs 1888).

⁵²BOA, *DH. MKT*, 1377/106, Tarih: 14/S/1304 (11 Kasım 1886).

⁵³BOA, *Y. PRK. UM*, 41/57, Tarih: 03/Za/1315 (25 Mart 1898).

⁵⁴BOA, *DH. MKT*, 1385/23, Tarih: 18/Ra/1304 (14 Aralık 1886); Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir 1948, 314.

⁵⁵Süleyman Külçe, age, 14.

⁵⁶Mucize Ünlü, *Kosova Vilâyeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Samsun 2002), 189.

⁵⁷BOA, *Y. PRK. EŞA*, 31/9, Tarih: 6/R/1316 (24 Ağustos 1898).

de çatışmaları önlemek için Ferik Şemsi Paşa'yı görevlendirmiştir. Kolaşin'e giderek duruma müdahale eden Ferik Şemsi Paşa yaptığı tahkikat sonucunda, yaşananların arkasında Karadağ hükümetinin olduğunu tespit etmiştir. Buna göre, Osmanlı Devleti tarafından Pariçe ve Estejor köyleri etrafında inşa edilen kulelere müfreze yerleştirme çalışmalarına tepki gösteren Hristiyan halk, Karadağ hükümetinin yardımıyla isyan etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti bir taraftan diplomatik girişimlerde bulunurken⁵⁸ diğer taraftan da Şemsi Paşa aracılığıyla Müslümanlara saldıran Karadağlılarla mücadele etmiştir. Bu girişimlerin sonucunda Kolaşin'deki olaylar son bulmuştur⁵⁹.

Temmuz 1906'da Karadağ eşkıyalarının yardımıyla hayvanlarını da alarak Karadağ'a geçen Kolaşin'in Puriskin köyünden 10 Hristiyan aile ve Pariça ile Karviçe köylerinden Hristiyanlar, Şemsi Paşa'nın bu teşebbüsüyle geri dönmüşlerdir. Dönen köylülerin cezalandırılmaları gündeme gelmiş ancak bunlar affedilerek ceza almamış, sadece Karadağ'a geçirdikleri hayvanlardan vergi alınarak olay tatlıya bağlanmıştır⁶⁰.

Karadağ'ın sahip olduğu etnik ve dinî yapı Karadağ hükümeti tarafından iyi kullanılmıştır. Karadağlılar en küçük bir olayı bile değerlendirmişler ve iki tarafı da kışkırtarak sorunu büyük bir olaya çevirmeyi bilmişlerdir. Böylesi hadiselerin meydana gelmesinde, bölge halkının toplumsal yapısının ve bir kısım sosyo-kültürel özelliklerin etkileri vardır. Ancak Karadağ hükümeti kadar⁶¹ Büyük Güçlerin de sık sık müdahale etmeleri, sorunların büyümesinde etkili olmuştur⁶².

C. Karadağ Hükümetinin Müslüman Nüfus Üzerindeki Politikası ve Göç

Karadağ'daki Müslüman nüfusun bir kısmı 18. yüzyılın başında katledilmiş, büyük bir kısmı da yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Karadağlılar 1702 yılında Müslümanlara karşı bir katliama başlamışlardır. Silahlı Karadağlılar Müslümanların evlerini dolaşarak vaftiz olmayı reddeden herkesi kılıçtan geçirmişlerdir⁶³. Karadağlıların Müslümanlara karşı giriştikleri katliam hareketleri ispatlanamadı ancak katliam halk arasında yayıldı⁶⁴. Ünlü Slav şairlerinden Piskopos II. Petar (1830–1851) tarafından yazılan “*Dağdaki Çelenk*” (Gorski Vijenac) isimli eserle söz konusu katliam gözler önüne serilmektedir⁶⁵. Bu katliamdan sonraki göçler, 93

⁵⁸ BOA, *DH. MKT*, 1108/20 Tarih: 18/C–1324 (09 Ağustos 1906).

⁵⁹ Külçe, *age*, 314.

⁶⁰ Ali Gökçen Özdem, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830–1878)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2012), 210–211.

⁶¹ BOA, *Y. PRK, ASK*, 27/34, Tarih: 9/L/1302 (22 Temmuz 1885); BOA, *Y. PRK. MYD*, 6/5, 13/R/1304 (07 Ocak 1887).

⁶² BOA, *Y. E.E*, 101/14, Tarih: 4/Ş/1297 (12 Temmuz 1880).

⁶³ Jezernik, *age*, 121–122; Treadway, *age*, 7.

⁶⁴ Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi, eserinde Karadağlıların sürekli olarak ahaliyi rahatsız edici vahşice hareketlerde bulduklarını ve halkın da bundan şikâyetçi olduğunu yazmıştır. Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vaka-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C.XV, (Ankara: TTK, 1989), 1093–1094. Karadağlıların yaptıkları katliamların gerçek olabileceğini kanıtlayan toplu mezarlara da tesadüf edilmiştir. İşkodra'nın Ribol taraflarında Korta köyünde oturan Halil Torko isimli bir Malisör, kendisine ait arsada kazı yaparken bazı insan kemik ve iskeletlerine rastlamıştır. Toplu mezarlık Katolik Papazlarla Malisörler arasında tartışmalara neden oldu. Olayın araştırılması için Sokul-zade Hüseyin Ağa görevlendirildi. Ancak Hüseyin Ağa'nın görev yerine gelmeden bir Hristiyan tarafından öldürülmesi nedeniyle mezarlıkla ilgili araştırma yapılamadı. Toplu mezarların Karadağlıların yaptığı katliama ait olabileceği belirtilmektedir. Külçe, *age*, 282–283.

⁶⁵ “...*Al giysili şeytani gör,*

Harbi ile başlayan Müslüman göçlerinin başlangıcını oluşturur. Ülkedeki ilk katliamlardan sonra Müslüman nüfus, Niksiç, Podgorica, Kolaşin, Berane, Plav, Gusine, Ülgün ve Bar gibi bölgelere göç etti. Göçmenler ilk etapta devlete ait çiftliklere yerleştirilmişlerdir. Aşağıdaki tabloda göçmenlerin yoğun bir şekilde geldikleri Berat'ta yerleştirdikleri çiftlikler gösterilmiştir.

TABLO III: Berat Sancağı'nda Muhacirlerin İskân Edildikleri Çiftlikler⁶⁶

Ardenice Çiftliği	Cedid-i Bosna Çiftliği	Sulzotaj Çiftliği	Kebir Çiftliği
İskor Çiftliği	Cikas Letva Çiftliği	Sulaj Çiftliği	Kerbes Çiftliği
İskal-i Atik ve Cedid Çiftliği	Cikas Çiftliği	Shenepremte Çiftliği	Germenj Çiftliği
Alikaj Çiftliği	Calfraz Çiftliği	Shen Kollas Çiftliği	Gjinas Çiftliği
Andranataj Çiftliği	Cinar Çiftliği	Taş Köprü Çiftliği	Kocaj Orman Çiftliği
Erikas Çiftliği	Cenko Çiftliği	Taş Kesi Çiftliği	Kocaj Çiftliği
Paşalı Çiftliği	Hamel(Hajmel)Çiftliği	Gracalli Koco ve Makro Çiftliği	Peklin Çiftliği
Pajunje Çiftliği	Hisarli Çiftliği	Gradishte ve ? Çiftliği	Lushnje Çiftliği
Barbullunjellar Çiftliği	Halvacilas karatoprak Çiftliği	Azem Hasan Çiftliği	Marinas Çiftliği
Bregas Çiftliği	Halvalijas emlak ve Gorice Lapardha	Azem Koc Çiftliği	Mazal Çiftliği
Bervas(Beras) Çiftliği	?	Gryka Çiftliği	Mucijas Çiftliği
Balteza Çiftliği	Dermanas Çiftliği	?	Mucijas Çiftliği
Prostarizce Çiftliği	?	Gungas Çiftliği	Murris Çiftliği
Bestove Çiftliği	Deli Sufaj Çiftliği	Karastaco Çiftliği	?
Ballen Çiftliği	Dud Voc Çiftliği	Kreshpan Çiftliği	?
Bölük Çiftliği	Duşk Ramazan Çiftliği	Kamenice Çiftliği	?
Buze Madhe Çiftliği	Zire Paho Çiftliği	Karavasta ve Driza Çiftliği	?
Bukas Çiftliği	Rado Veleshnje	Karavakol Çiftliği	Mikas Çiftliği

O iki kılıçlı ve iki başlı,
Kâfir Türklerin torunları, kuranlarıyla,
Peşlerinde lanetlenmiş döneke ordusuyla,
Çekirge sürüsü gibi, tüm dünyayı yok ettiler
Türkler dizlerinin üzerine çökene kadar,
Birçok Türk kadını karalar giyecek,
Mücadelemiz sona ermemeli,
Türkler yok olana kadar veya biz...” (Bkz. Özdem, agt, 24).

⁶⁶ Abidin Temizer, agt, 92-93.

	Çiftliği		
Bollojan Çiftliği	Reis Bokshe Çiftliği	Kafaran(Kafaraj) Çiftliği	Vasar Çiftliği
	Romes Çiftliği	Kocaj Çiftliği	Vllak Çiftliği
Paşa Nake Çiftliği	Roshkaje Atik Çiftliği	Kosova e Vogel (Kucuk Kosova) Çiftliği	Hanife Çiftliği
Bisak degermeni	Roshkaje Cedid Çiftliği	Kollfondas Çiftliği	Bostanlar Çiftliği
Tana-i Atik ve Cedid Çiftliği	Zirec Çiftliği	Kolonje Çiftliği	Cedid Poshnje Çiftliği
?	?	Kolonje Tarlası Çiftliği	Cikas Letva Çiftliği
Curile Kosta Çiftliği	Zhavar Çiftliği	Konisbalte Çiftliği	?

Baskı ve şiddet Müslümanları Karadağ'dan göçe zorlamanın yollarından bazılarıydı. Karadağlılar, 1880 Temmuz'unda Vrania ve Mutagos nahiyelerine iki saat süren bir saldırı gerçekleştirdiler. Çatışma sırasında 12 Karadağlı öldürülürken 2 Müslüman ölmüş, 3 kişi de yaralanmıştır. Bu hadisenin araştırılması için görevlendirilen İzzet Paşa, yaptığı tahkikat sonucunda saldırının, İngilizlerin talimat ve teşviki ile gerçekleştirildiğini ortaya çıkarmıştır⁶⁷. Karadağlılar, göçe zorlamak maksadıyla Ülgün halkına da kötü muamelelerde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti, bu nedenle Karadağ'a tepki göstermiş ve durumu Avusturya'ya bildirmiştir. Çetine'deki Avusturya elçisi araya girmiş, ancak Karadağ Prensi Ülgün'ün tesliminden sonra genel af çıkaracaklarını ve memurlarının bu davranışlarını araştıracaklarını söylemekle yetinmiştir⁶⁸.

Ülgün'ün Karadağ'a teslimi kararlaştırıldıktan sonra, halka iki tercih hakkı sunulmuştur. Birincisi Osmanlı tabiiyetini seçerek Osmanlı topraklarına göç etmek, ikincisi Karadağ'ın tabiiyetini kabul ederek Ülgün'de kendilerine ait topraklarda kalmak. Göç etmek isteyenlere Osmanlı ordusu yardımda bulunacak ve bu kişiler taşınabilir eşyalarıyla birlikte Osmanlı topraklarına göç edebileceklerdi. Ülgün halkı ilk etapta her iki şıkkı da tercih etmek istemedi. Debre ve İşkodralıların desteğiyle ayaklandılar. Tıpkı Gusine ve Plav'da olduğu gibi, amaçları Ülgün'ün tesliminin önüne geçmekti. Fakat ayaklanmalarına rağmen bunu gerçekleştiremediler. Osmanlı Devleti bölgeye hemen asker sevk etti ve Ülgünlülere yukarıdaki iki tercih hakkını hatırlattı⁶⁹. Osmanlı Devleti'nin amacı Ülgün'ü biran önce sorunsuz bir şekilde teslim ederek kendisine karşı yapılacak bir deniz harekâtının önüne geçmekti⁷⁰. Fakat Ülgün'ün teslim edilmesi ve göç etmek istemeyenlerin Karadağ tabiiyetini kabul etmeleriyle sorun bitmeyecek, Karadağlılar, kalan Müslümanların da göç etmesi için ellerinden geleni yapacaktı.

Karadağlıların silahlanmaları ve Müslümanların üzerine sık sık saldırımları göçün en önemli nedeniydi. Karadağlıların 1887 yılı baharında silahlandıkları ve Gusine ile Plav'a saldıracakları haberleri yöre halkını endişelendirmiştir⁷¹. Gusine'deki gelişmeler nedeniyle

⁶⁷ BOA. Y. E.E, 101/14, 4/Ş/1297 (12 Temmuz 1880).

⁶⁸ BOA, Y.A. HUS, 165/162, Tarih: 5/L/1297 (10 Eylül 1880).

⁶⁹ BOA. Y. E.E, Tarih: 101/40, 18/M/1296 (12 Ocak 1879).

⁷⁰ BOA, Y. PRK. ASK, 4/36, Tarih: 15/L/1297.

⁷¹ BOA. Y. E.E, 46/65, Tarih: 27/N/1304 (21 Nisan 1887).

halkın büyük bir kısmı İşkodra'ya göç ettirilmek istenmiştir. Fakat halkın maddi durumu iyi olmadığından yardım almaksızın göç etmeleri zordu. Bu nedenle Derviş Paşa, göç edecekler verilme üzere İstanbul'dan 4.000 kuruş istemiş, aksi halde Gusine halkının göç edemeyeceğini bildirmiştir⁷². Bu arada Karadağ hükümetinin Berane civarına askerî sevkiyata başlaması üzerine⁷³ Gusine ve Plav halkı kendilerini savunmak amacıyla Osmanlı Devleti'nden silah istemişlerdir⁷⁴. Aynı yıl 200 kişilik silahlı bir grup Karadağlı, Pola üzerine saldırmıştır⁷⁵. Pola halkı evlerine çekilerek kendilerini korumaya ve aynı zamanda karşılık vermeye çalışmışlardır⁷⁶. Çıkan çatışmalarda 7 Polalı Müslüman, Karadağlılar tarafından öldürülmüş, 5'i de yaralanmıştır⁷⁷.

Pola'da yaşanan panik Akova ve Kolaşin'de de yaşandı. Pola muhasarası devam ettiği sırada Karadağlıların Akova ve Kolaşin'e doğru yürüdükleri haberleri üzerine buradaki Müslüman halk evlerine kapandı ve yardım bekledi. Pola'daki muhasaradan kurtulabilen bazı Müslümanların Kolaşin'e gelerek yardım istemesi, 2.000 kadar Kolaşinli'nin yardım için evlerinden çıkmasını sağladı. Ancak kendilerinde Karadağlılarla mücadele edecek kadar silah yoktu. Akova kaymakamı ve bölge ileri gelenlerinin araya girmesiyle Kolaşinliler yardıma gitmekten vazgeçti⁷⁸. Karadağlılar, Pola muhasarasından dört gün sonra Birlovik (Bilvik) köyünü de muhasara ederek halkın kendi tabiiyetlerini kabul etmesini istediler. Karadağ tabiiyetini kabul edenler yerinde kalabilecek, etmeyenler ise göç edeceklerdi. Birlovik halkı Karadağlıların tabiiyetini kabul etme teklifini reddetti. Halkın büyük bir kısmı göç ederken, kalan kısmı da göç için hazırlıklara başladı⁷⁹.

Tuzi'ye bağlı Metagoz köyüne 1892'de saldıran Karadağlılar, burada bir muhaciri öldürmüş ve sekizini de yaralamışlardır. Müslümanlar bu saldırıya kayıtsız kalmamış ve karşılık vererek dört Karadağlı'yı öldürmüş, üçünü de yaralamışlardır⁸⁰. Karadağlılar, Müslümanları göçe mecbur etmek için zaman zaman Müslümanlara ait hayvanlara da saldırmaktan geri kalmamışlardır⁸¹. Karadağlıların Müslüman halkı göçe zorlamak için kullandıkları başka bir yöntem de, Hristiyan halkı Müslümanlara karşı kıskırtmaktır. Mesela, Berane'de kandırabildikleri Hristiyan halka silah ve cephane dağıtarak onları Müslümanlarla çatışmaya teşvik etmişlerdir⁸².

Ülkede çıkarılan bazı kanunlar da Müslüman halkın göç etmesine neden olmuştur. Örneğin Karadağ hükümeti tarafından kabul edilen 6 Aralık 1905 tarihli Anayasa, Müslüman göçünü daha da arttırmıştır. İslam dini Anayasa'da, devletin resmi dini olarak kabul edilen Ortodoksluk ile eşit tutulmuştur. Buna göre; Müslüman cemaat iç yönetim ve idare ile ilgili meselelerinde devletin kontrolünde bir otonomiye sahiptir. Cemaatin başında müftü vardır ve müftü, resmi olarak cemaati Halk Meclisi'nde temsil eder. Cemaat kamu eğitimi ve dini işler

⁷² BOA, *İ. DH*, 7758, Tarih: 9/C/1303 (15 Mart 1886).

⁷³ BOA, *Y. A. HUS*, 204/80, 29/L/1304 (21 Temmuz 1887); BOA, *MV*, 22/52, 10/Za/1304 (31 Temmuz 1887).

⁷⁴ BOA, *MV*, 22/52, 10/Za/1304 (31 Temmuz 1887).

⁷⁵ BOA, *Y. MTV*, 21/122, 3/L/1303 (05 Temmuz 1886).

⁷⁶ BOA, *İ. DH*, 995/78542, 3/L/1303 (05 Temmuz 1886).

⁷⁷ BOA, *Y. A. HUS*, 193/24, 11/L/1303 (13 Temmuz 1886).

⁷⁸ Temizer, *agt*, 71.

⁷⁹ BOA, *Y. PRK. ASK*, 32/37, Tarih: 26/N/1303 (30 Nisan 1886).

⁸⁰ BOA, *Y. PRK. DH*, 7/44, Tarih:25/N/1311 (1 Nisan 1894).

⁸¹ BOA, *İ. DH*, 1268/99717, Tarih: 8/Ş/1309 (07 Mart 1892); BOA, *Y. PRK. DH*, 7/44, Tarih:25/N/1311 (01 Nisan 1894).

⁸² BOA, *Y. PRK. ASK*, 66/33, Tarih: 4/S/1304 (2 Kasım 1886).

bakanının izniyle, yabancı ülkelerin otoriteleriyle ilişkiler kurup yazışmalar yapabilmektedir. Bu yasanın, aleyhlerine olacağı yönünde değerlendiren binlerce Müslüman, Karadağ'ı terk ederek Üsküp'e göç etmişlerdir. Aleksandre Popoviç, Samel M. Zwemer'den naklen, Üsküp'e 14.000 Karadağlı göçmenin yerleştiğini belirtmektedir⁸³. İki taraf arasında çıkan çatışmaların faturası zaman zaman Prens Nikola tarafından ülkedeki Müslüman halka kesilmiştir. Örneğin, İşpozi sınırında Osmanlı Devleti tarafından inşa edilen kaleye 700 kadar Karadağlı saldırmış ancak kaledeki Osmanlı askerinin karşı koyması üzerine Karadağlılar ağır kayıplar vermiştir. İddiaya göre 700 Karadağlı'dan sadece 5 kişi kurtulabilmiştir⁸⁴. Bu gelişme üzerine Prens Nikola, Karadağ'daki Müslüman kadınların *ferace*⁸⁵ giymelerini ve yüzlerini kapatmalarını yasaklamıştır⁸⁶.

Karadağlıların Müslümanlara yönelik katliamları Balkan Savaşları öncesinde olduğu gibi savaş sırasında da devam etmiştir. Çok sayıda Müslüman köyünü yakarak ellerine geçirdikleri birçok insanı öldürmüşlerdir. Bu katliamlar önemli sayıda Müslüman'ın göç etmesine neden olmuştur⁸⁷.

Sonuç

Karadağ bağımsızlığını kazandığı 1878 yılından Balkan Savaşları'nın bittiği 1913 yılına kadar geçen 35 yıllık süre zarfında sınırlarını üç kat artırarak yüzölçümünü 15.017 km²'ye çıkartmıştır. Karadağ sınırlarına dâhil edilen yerlerde yaşayan halkın büyük kısmı Müslüman olduğu için doğal olarak Karadağ'daki Müslüman nüfusun sayısı da 1878 yılı öncesine göre fazlasıyla artmıştır. Karadağ'daki Müslüman nüfusun artması ile birlikte Nikola *öteki* sorunu ile karşılaşmıştır. Karadağ Prensi Nikola millî bir devlet kurmak istediğinden ülkesi sınırları içerisinde yaşayan *öteki* unsurlar yani Müslümanlar üzerinde asimilasyon ve yıldırma politikası izlemiştir. Başka bir ifadeyle Müslümanları iki tercih arasında bırakmıştır: Ya Nikola'nın inşa etmek istediği millî devlet sistemine uyacaklar ya da göç edecekler. Böylece Karadağ'da *öteki* sorunu da bitmiş olacaktır. Nikola bu amaçla, öncelikle Müslümanların ibadetlerine müdahale etmiş. Müslümanlar için atanan müftünün tayinine ve yaptığı işlere karışmaktan geri kalmamıştır. Eğitim kurumlarına karışmış, Müslümanların dinî eğitim almalarını önlemiş, Müslüman çocukların devlet okullarında okumalarını ve derslerin Hristiyan öğretmenler tarafından verilmesini sağlamıştır. Ardından Karadağlı Müslümanların tabiiyetleri konusunda sorunlar çıkarmıştır. Müslümanlardan Karadağ tabiiyetine geçmelerini, Karadağ ordusunda görev almalarını ve çocuklarını devlet okullarında okutmalarını istemiştir. Ancak 8 bin civarında Karadağlı Müslüman Nikola'nın bu teklifine sıcak bakmadıkları gibi Osmanlı tabiiyetinde olduklarını ilan etmişlerdir. Ayrıca Karadağ hükümetinin millî bir devlet kurmak amacıyla kurduğu devlet okullarında çocuklarını okutmak istememişlerdir. Nikola'nın *öteki* ile yüzleşmesi ve Müslümanların Nikola'nın politikasına gösterdiği tepkiler Nikola'nın yüzleştiği "*öteki*"ne sahip olamayacağını ve onu asimile edemeyeceğini göstermiştir.

Nikola'nın Müslümanlar üzerinde uyguladığı bu politikalar karşısında Osmanlı Devleti sık sık araya girmiş ve Müslümanların haklarını korumaya çalışmıştır. Bunun en somut örneği de Podgorica ile Bar ve Ülgün'de açtığı konsolosluklardır. Ancak Osmanlı Devleti'nin aldığı tüm önlem ve yaptığı yardımlara rağmen, Müslümanlar baskı ve katliamlardan yüzünden

⁸³ Popovic, *age*, 212–274.

⁸⁴ *Balkan Gazetesi*, 25 Temmuz 1322, Nu.11, s.3.

⁸⁵ *Ferace* kadınların dışarıda giydikleri ve mantoya benzeyen elbisedir.

⁸⁶ *Balkan Gazetesi*, 28 Temmuz 1322, Nu.14, s.2.

⁸⁷ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912–1913)*, (Ankara: TTK, 1994), 21, 37.

Karadağ'dan Osmanlı topraklarına doğru göç etmek zorunda kalmışlardır. Yaşanan göçler bir takım sorunları da beraberinde getirmiştir. Öncelikle göç etmek zorunda kalan Müslümanların Karadağ'da bıraktıkları araziler ve evler Karadağ ile Osmanlı Devleti arasında sorunların yaşanmasına neden olmuştur. İki ülke temsilcilerinin bir araya gelerek arazilerin Karadağ hükümeti tarafından işletilip sahiplerine paylarının ödenmesi şeklinde bir çözüm yolu bulunduysa da nihayetinde Karadağ hükümetinin takındığı tavır bu sorunun devam etmesinde etkili olmuştur. Göç eden Müslümanların geride bıraktıkları hatıralar ve kaybedilen canlar da sorgulanması gereken hususlar olarak günümüze yansımıştır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi⁸⁸

BEO (Babiâli Evrak Odası Evrakı)

DH. EUM. ECB (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemi)

DH. MB. HPS. M (Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı)

DH. MKT (Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi)

HR. HMŞ. İŞO (Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı)

HR, SYS (Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı)

HR. TO (Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı)

İ. DH (İrade Dâhiliye)

İ. HUS (İrade Hususi)

İ.MMS (İrade Meclis-i Mahsus)

İ. MVL (İrade Meclis-i Vala)

İ. TAL (İrade Taltifat)

MV (Meclis-i Vükela Mazbataları)

Y. A. HUS (Yıldız Sadaret Hususi Maruzatı)

Y. E.E (Yıldız Esas Evrakı)

Y. MTV (Yıldız Mütenevvi Maruzat)

Y. PRK. ASK (Yıldız Perakende Askerî)

Y. PRK. DH (Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı)

Y.PRK. EŞA (Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik)

Y. PRK. MYD (Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi)

Y. PRK. UM (Yıldız Perakende Umumî)

Sürelî Yayınlar

*Balkan Gazetesi*⁸⁹

Yayınlanmış Vesikalar

Şimşir, Bilal N., *Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler*, C.II, Ankara: TTK,1989.

Yazmalar/Matbu Eserler

Ahmed Tevfik, *Karadağ Coğrafyası*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1329.

Mehmet Subhi, *Karadağ ve Ordusu, Karadağ'ın Ahvâl-i Tarihiye ve Coğrafyasıyla Kuvve-i Askeriyesinden Bahistir*, Konstantiniyye: Kütüphane-i İslam ve Askeri, 1317

⁸⁸ Katalog numaraları dipnotlarında gösterilmiştir.

⁸⁹ Gazetenin sayı ve tarihleri dipnotlarında gösterilmiştir.

Yunanistan ve Romanya ve Sırbıye ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemaat-i İslamiyye'nin Hususat-ı Mezhebiyeleri Hakkında Canib-i Şeyhülislamiyeden Kaleme Alınan Talimattur, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1302.

Kitap ve Makaleler

Agović, Bajro, *İslamska Zajednica u Crnoj Gori*, Podgorica 2007.

-----, Bajro, *Od Mekteba Do Medrese*, Mešihat İslamske Zajednice u Crnoj Gori, Podgorica 2012.

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vaka-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C.XV, Yayına Hazırlayan: Münir Aktepe, Ankara: TTK, 1989.

Güner, Selda, "Öryantalizmin Ortaçağ Avrupasındaki Düşünsel Kökenleri: Batı'nın 'Ötekileştirdiği' Müslüman Doğu", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.25, S.1, (Haziran 2008): 57-73.

Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara: TTK, 1994.

Jezernik, Božidar, *Vahşi Avrupa, Batı'da Balkan İmajı*, Küre Yayınları, İstanbul 2006.

Külçe, Süleyman, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir 1948.

Nahya, Z. Nilüfer, "İmgeler ve Ötekileştirme, Cadılar, Yerliler, Avrupalılar", *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.1, (2011): 27-38.

Özcan, Uğur-Abidin Temizer, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Karadağ'da Türk Büyükelçileri ve Konsolosları (The Turkish Ambassadors And Consuls In Montenegro From The Ottoman Empire To Republic)*, İngilizce Tercüme: Nihan Eyüboğlu, Ankara: Öncü Kitap, 2012.

Özcan, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Ankara: TTK, 2012.

-----, "Sultan Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devletinde Yabancı İşçiler: Karadağlılar", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, Balkanlar Özel Sayısı, (2012/2): 83-107.

Özdem, Ali Gökçen, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830-1878)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Elazığ 2012.

Popovic, Aleksandre, *Balkanlarda İslam*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Rastoder, Šerbo, "A Short Review of The History of Montenegro" *Montenegro in Transition*, Ed. Florian Bieber, Baden-Baden: Nomos, (2003): 107-139.

-----, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore Izmedu Prošlosti i Sadašnjosti*, Podgorica: Almanah, 2010.

-----, "Karadağ'dan Müslüman Göçleri, 1878'den Günümüze Kısa Bir Tarih Denemesi", *Muhacirlerin İzinde, Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Editör: Mirze Mehmet Zorbay, Ankara: Lotus Yayınları, (2004): 85-132.

Serbestoğlu, İbrahim, *Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi-Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD), Samsun 2010.

-----, "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu", *OTAM*, S.29, (Bahar 2011): 193-214.

Tekeli, İlhan, "Tarih Yazıcılığı ve Öteki Kavramı Üzerine Düşünceler", *Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (1998): 1-6.

- Temizer, Abidin, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1913)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD), Samsun 2007.
- Temizkan, Abdullah, "Türk Tarihinde Meşrutiyetin Kaynağı ve Öteki Sorunu", *Türk Yurdu*, 7. Devre, Cilt 31, S.289, (Eylül 2011): 259-262.
- Treadway, John D., *The Falcon The Eagle, Montenegro and Austria-Hungary, 1908-1914*, West Lafayette, Indiana: Purdue University Presss, 1983.
- Ünlü, Mucize, *Kosova Vilâyeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD,) Samsun 2002.